

HAGYOMÁNY IDENTITÁS TÖRTÉNELEM

2021

SZERKESZTETTE

Kiss Réka — Lányi Gábor

KRE | Károli Gáspár Református Egyetem

Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet

Reformáció Öröksége 8

Reformáció Öröksége 8.

Sorozatszerkesztők:

Ablonczy Bálint – Csorba Dávid – Kiss Réka – Lányi Gábor

Reformáció Öröksége 8

Hagyomány Identitás Történelem 2021

Szerkesztette

Kiss Réka – Lányi Gábor

Károli Gáspár Református Egyetem
Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet
Budapest, 2022

Kiadó: Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060; Fax: 455-9062

Felelős kiadó: Kocsev Miklós

© Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar
Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022

© Szerzők, szerkesztők, 2022

Nyelvi lektorok
Mester-Varga Mónika
Mester Gyula

Idegennyelvi lektor
Gaál Izabella

Borítóterv
Jármy Noémi

A borítógrafika a gyügyei református templom mennyezetkazettáinak felhasználásával, a fotók jogtulajdonosa, a Csömöri Református Egyházközség engedélyével készült. <https://magvetohaza.hu/festett-kazettak/>

Technikai szerkesztő
H. Balázs Zsuzsanna

Készült a Pátria Nyomda Zrt.-ben

ISSN 2676-9824

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
--------------	---

16–17. század

SZABÓ ANDRÁS	
Szenci Molnár Albert felmenői, családja	11
JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA	
Református karrierek és lehetőségek a Rákóczi-kori Kolozsváron (17. század középső harmadában)	21
BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND	
A magyar protestánsok 17. század végi üldözésére való utalások David Knibbe leideni református lelkész műveiben	41

18–19. század

CZEGLÉDI SÁNDOR	
Kísérlet Kálvin pedagógiai hatásának értelmezésére	67
HEGYI ÁDÁM	
Református gyülekezet alapítása Csanyban (Csanytelek) 1753-ban	85
SIPOS GÁBOR	
Az Erdélyi Református Főkonzisztórium átalakítási kísérletei az 1820-as – 1830-as években	105
PETRÓCZI ÉVA	
Medgyesi Pál szépunokája	113
SÁRAI SZABÓ KATALIN	
Szász Károly püspökké választása	127
KOVÁCS I. GÁBOR	
Ballagi Aladár (1853–1928). Egy zsidó származású református történészprofesszor és lelkes hazafi életrajzi adattára és életútleírása	153

20. század

KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD

A „történelmi Magyarország” képe a református emlékirodalomban 175

SZÁSZ LAJOS

Anglofóbia, baptista misszió és az önálló magyar bibliatársulat eszméje
az első világháború éveiben 197

HERDEÁN GYÖNGYI

1919 fekete Húsvétja és máig ható emlékezete Köröstárkányban.
Tabusítás és kutatási lehetőségek 217

BÁRÁNY ZOLTÁN

Fónyad Dezső népbíróági pere 1945-ben 239

RIGÓ RÓBERT

A reformátusok vagyonának államosítása Kecskeméten 253

SZAMBOROVSKYNÉ NAGY IBOLYA

A református egyházszervezet szovjet mintára történő
transzformálása Kárpátalján 287

HORNÁK MÁTÉ

Kövesdy Boér Elek életútja és kitelepítése 309

LÁNYI GÁBOR

Mester Miklós (1906–1989). Egy zsidómentő református
kapcsolatrendszere 323

KOVÁCS BALÁZS

Ürögdi Ferenc református lelkipásztor szamizdat-költői tevékenysége
a Kádár-korszakban. Hogyan lehet begyűjteni tiltott és titkosan
terjesztett dokumentumokat? 339

SZABÓ BENCE

Világnézetek tűzvonalában. A lelkiismereti szabadság és a párthűség
ütközőzónája a hatalom köreiben. (Bács-Kiskun megye a hosszú
hatvanas években) 359

LÉVAI ATTILA

Teológiai képzés a 20. század második felében a Felvidéken – avagy,
református teológusaink a prágai teológián az ötvenes években 381

Kötetünk szerzői 395

REFORMÁTUS GYÜLEKEZET ALAPÍTÁSA CSANYBAN (CSANYTELEK) 1753-BAN¹

Hegyi Ádám

Az egyháztörténeti kutatások előtt régóta ismert, hogy a Magyar Királyságban a türelmi rendelet kihirdetése előtt is lehetséges volt új, protestáns egyházközségek alapítása. Mindez annak ellenére igaz, hogy a 18. században az uralkodók folyamatosan a protestánsok visszaszorításán munkálkodtak. Az 1715 és 1781 között létrejött gyülekezetek közös nevezője az volt, hogy a király – de legalább a földesúr – engedélyezte protestánsok szervezett letelepedését, és saját egyházközségük megszervezését. Erre azért kerülhetett sor, mert az országnak a török háborúk utáni újjáépítéshez feltétlenül szüksége volt sok dolgos földművesre. Így például Tolna vármegyében protestáns németeket telepítettek le, akik saját lelkipásztort tarthattak, vagyis gyülekezetté szervezhatték magukat.² Protestánsok még olyan országrészekbe is eljutottak, amelyeket a köztudat úgy tart az emlékezetében, hogy szigorúan tilos volt ott protestánsoknak letelepedniük. Ilyen közigazgatási egység volt a Bánát, ahol 1723-ban az uralkodó által engedélyezett akció keretében evangélikus telepeseket a szabad vallásgyakorlás ígéretével telepítették le. Így jött létre 1723-ban az evangélikus Langenfeld, ahol Johann Karl Reichard személyében saját lelkipásztort tartottak.³

¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal FK-123974 számú témapályázata segítségével készült.

² SEEWANN, Gerhard: *A magyarországi németek története*, 1. kötet, *A kora középkortól 1860-ig*, Budapest, Argumentum, 2015, 237. CSEPREGI Zoltán: Brüderlich verfeindet? Luthertum und Reformiertentum in der neu besiedelten Tolnau, in: Bendel, Rainer – Spannenberger, Norbert (Hrsg.): *Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgemonarchie im 18. Jahrhundert*, Berlin, 2010 (Kirche und Gesellschaft im Karpaten-Donauraum 1.), 99–113.

³ FATA, Márta: Wir richten ein ganz neu Dorff auff von lauter Evangelischen Christen. Evangelische Einwanderer aus den mittel- und südwestdeutschen Gebieten im kaiserlichen Banat und im ungarischen Komitat Tolna zwischen Akzeptanz und Unterdrückung zur Zeit Kaisers Karls VI., in: Christine Absmeier (et al.) (Hg.): *Religiös motivierte Migrationen zwischen dem östlichen Europa und dem deutschen Südwesten vom 16. bis zum*

Alulról, a gyülekezeti tagok által szervezett egyházközségek létrehozására viszont nemigen volt mód. Léviták és előimádkozók több faluban is működtek, de ezek árva gyülekezetek voltak, az esetek többségében nem újonnan szerveződtek, hanem már a 18. század előtt is léteztek.⁴ Ismerünk olyan református kertészközségeket, amelyek a 18. század közepén jöttek létre, de esélyük sem volt arra, hogy önálló egyházközséggé szervezzék magukat, mert a kegyuruk nem támogatta azt. A török időkben elpusztult Sámsonba 1749-ben gróf Károlyi Ferenc telepített le dohánykertészeket, de egyházszervezésre nem került sor.⁵ A Tolna megyei protestánsokkal szemben itt azért nem került sor gyülekezetalapításra, mert Sámson jogi státusza eltérő volt a Tolna megyeiekhez képest, Sámson ugyanis kertész-falu volt. A kertészek kiszolgáltatott helyzetben voltak, mert csak meghatározott időre kötöttek velük szerződést, és a kontraktus lejártá után, akár fel is számolhatták a falut.⁶ Ilyen bizonytalan helyzetű falu esetében Károlyi nem volt köteles kegyúrként támogatni a reformátusok egyházszervezését, miközben a váci püspök egyházlátogatási jegyzőkönyveiből tudjuk, hogy a falu lakosai reformátusok voltak. A kálvinista kertészek a hódmezővásárhelyi plébánosnak megfizették a stólat, és 1781 előtt semmilyen adat sem utal arra, hogy akár csak egy lévita is szolgált volna köztük. Először csak 1783-ban kaptak engedélyt arra a Helytartótanáctól, hogy saját tanítót tartsanak, és végül 1817-ben sikerült anyaegyházközséggé szervezni a gyülekezetet.⁷

Csongrád vármegyében a sámsoni kertészek letelepedésével egy időben egy másik kertészközség is létrejött. A korabeli források Csany vagy Csány néven emlegetik – ma Csanytelek község –, ahol ma híre-hamva sincs a re-

19. Jahrhundert, Stuttgart, W. Kohlhammer, 2018 (Veröffentlichungen der Kommission für Geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg. Reihe B Forschungen, 219.), 127, 130.

⁴ DIENES Dénes: *A Tiszáninnen Református Egyházkerület története*, 1. kötet, *A kezdetektől a türelmi rendelethez*, Sárospatak, Hernád, 2017, 435.

⁵ HERCZEG Mihály: A majorsági gazdálkodás kezdetei Sámsonban, in: Erdmann Gyula (szerk.): *Békés megye és környéke XVIII. századi történetéből*, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1989 (Közlemények Békés megye és környéke történetéből, 3.), 398. OLTVÁNYI Pál: *A csanádi püspöki megye birtok viszonyainak rövid története*, Szeged, Bába Imre, 1867, 25.

⁶ VARGA János: *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849*, Budapest, Akadémiai, 1967 (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat 41.), 94–95.

⁷ HOLL Béla: *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században*, Budapest, METEM, 2004 (METEM-könyvek, 48.), 138–139. HEGYI Ádám: Református kertészközségek megszervezése a Dél-Alföldön a 18–19. század fordulóján, *Délvidéki Szemle* 5(2018/1), 73–84.

formátus egyháznak. Egyedül 1939-ben említik meg, hogy a Csongrád-Mindszent-Szegvár egyházközség szórványaként tartották számon.⁸ Ez nem véletlenül alakult így, mert 1753-ban a falu lakói saját elhatározásukból hívtak meg egy lévitát, de mivel azt sem a földesúr, sem a vármegye, sem a Helytartótanács nem hagyta jóvá, ezért a gyülekezetet gyorsan szétkergették.

A gyülekezetalapítási kísérlet annyira ismeretlen maradt, hogy annak sem a korabeli református egyházkormányzás irataiban, sem a szakirodalomban nem maradt nyoma. Csany a Duna–Tisza között fekszik, így elvileg a dunamelléki egyházkerület kecskeméti egyházmegyéjéhez tartozna, de a régió fejlődése miatt akár a tiszántúli egyházkerületen belül a békési egyházmegye része is lehetett volna, hiszen Szentes vonzáskörzetébe beletartozott. Az egyházigazgatás fejlődése során ez utóbbi valósult meg: 1904-ben jött létre hivatalosan a Csongrádi Református Fiókegyház, amelyik a Békés-Bánáti Református Egyházmegye gyülekezeteként Csanyt is pásztorolta.⁹ A 18. századi egyházkerületi és egyházmegyei források viszont sem a Dunamelléken, sem a Tiszántúlon nem hallottak a csanyi kálvinistákról.

Dunamelléken soha sem tárgyalta az egyházkerület a csanyi reformátusok ügyét, és Tiszántúlon sem került az egyházkerület vagy a püspök szemé elé az eset.¹⁰ Mind a kecskeméti, mind a békési egyházmegye 18. századi jegyzőkönyve nagyon hiányos, valójában egyik sem klasszikus jegyzőkönyv, hanem omniárium. Ennek ellenére mindkettőben vannak egyházmegyei határozatok, gyűlési jegyzőkönyvek, de ezekben semmi nyoma Csanynak.¹¹ A békési egyházmegyének levelezése is fennmaradt az 1750-es évekből, de

⁸ ZOVÁNYI Jenő: A Tiszántúli Református Egyházkerület története, 2. kötet Nagy Károly (összeáll.): *Egyházközségek adattára*, Debrecen, Nagy Károly Grafikai Műintézet, 1939, 23–24.

⁹ GYÖNGYÖSSY Orsolya: *Plébánia és társadalom. A római katolikus alsópapság és a laikus templomszolgák szerepe Csongrádon a 19. század második felében*, Szeged, SZT BTK Néprajzi és Kulturális Antropológia tanszék, 2014, 33–35.

¹⁰ Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1736–1759, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban: TtREL) I.1.a.3.; *Matricula sanctae coronae ecclesiarum Helveticae confessioni addictorum in comitatibus Pest, Pilis, Solt, Tolna, Székesfehérvár, Baranya et Somogy existentium 1731–1760*, Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (a továbbiakban: DmREL) A/1a.2.

¹¹ HEGYI Ádám: *A Békési Református Egyházmegye első jegyzőkönyve és annak mellékletei 1696–1809 (1839)*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2021 (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani, 23.) DmREL A/5 1. kötet Kecskeméti Református Egyházmegye jegyzőkönyve 1740–1787.

ezekben sem található a csanyi telepítésről semmi.¹² Közismert, hogy a Csanyhoz közel eső Kecskemét és Szeged ferences kolostoraiban a 18. században feljegyezték a városaik vonzáskörzetében történt jelentősebb felekezeti eseményeket. A csanyi reformátusokról viszont ezekben sem tesznek említést.¹³ Úgy gondolom, ez azért alakult így, mert a csanyi egyházszervezés spontán, alulról jövő kezdeményezés volt, amelyről a református egyházigazgatás nem tudott.

Ettől függetlenül a történetkutatás elé kerülhetett volna az ügy, de a közigazgatás forrásait a református történetírók nem használták, ezért sem Kis Bálint,¹⁴ sem Polgár Mihály,¹⁵ sem Földváry László,¹⁶ sem Barcsa János¹⁷ és még Zoványi Jenő¹⁸ sem ismerte az esetet. Csongrád vármegye történetének pozitívista feldolgozója, Zsilinszky Mihály alaposan végigolvasta a vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyveit, de a csanyi események neki sem szúrtak szemet. Zsilinszky annyira felületes volt, hogy azt sem vette észre, hogy a 18. század közepén az egykori pusztá már faluként szerepel az iratokban, helyette csak azt írta meg, amikor 1852-ben Pallavicini őrgróf nem hosszabbította meg több falu dohánykertészeinek a szer-

¹² TtREL I.29.c.1–16. Békési Református Egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691–1979.

¹³ SZÉKELY Gábor: Dialógus és disputa. Felekezetközi viszony Telek József kecskeméti úrnapi prédikációiban, in: Farmati Anna – Gábor Csilla (szerk.): *A dialógus formái a magyar régiségben*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2021 (Egyetemi füzetek, 45.), 199. PÉTERFFY Alexandra: Történeti adatok a pasztoráció szolgálatában: Telek József szegedi rendház történetének reflexiói prédikációiban, in: Maczák Ibolya (szerk.): *Közkincs. Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, Budapest, MTA – PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 8.) 169–182. SZABÓ Attila: *Helytörténeti részletek a kecskeméti ferences rendház háztörténetéből (1664–1950)*, Kecskemét, Kecskeméti Lapok Kft, 2004 (Porta Könyvek), 28–30.

¹⁴ KIS Bálint: *A Békési-Bánati Református Egyházmegye története (1836)*, Békéscsaba – Szeged, Csongrád Megyei Levéltár – Békés Megyei Levéltár, 1992 (Dél-alföldi évszázadok).

¹⁵ POLGÁR Mihály: A kecskeméti reform. eklezsia rövid története, melyben előadatik az itt szolgált lelkipásztorok és iskolai főbb oktatók névsora, némely idejökben történt nevezetesebb dolgok jegyzékével kísérvé, *Kecskeméti Protestáns Közlöny*, (1858/1), 44–60.

¹⁶ FÖLDVÁRY László: *Adalékok a Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület történetéhez*, 2. rész, *Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület a Baranyai Püspökséggel való egyesülés után 1715–1780*, Budapest, Dunamelléki Ref. Egyházkerület, 1898, 282.

¹⁷ BARCSA János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*, 2. kötet, Debrecen, Debrecen szabad kir. város Könyvnyomda Vállalata, 1908 86, 289.

¹⁸ ZOVÁNYI: *A Tiszántúli*, 1. kötet, 51–52.

ződését, és a telepek lerombolásával tisztartóját, Palásthy Józsefet bízta meg. A tisztartó kegyetlenül végrehajtotta a parancsot, egyedül Csanyt nem rombolta le. A kertészek viszont bosszút álltak Palásthy-n: 30 betyár lemészárolta a tisztartót.¹⁹

A helytörténet-írás még inkább felületes volt, ezért sem 1938-ban, sem 2005-ben nem vették észre a vármegyei iratok között a csanyi reformátusok próbálkozását.²⁰ Mivel Csany dohánykertész falu volt, ezért a dohánytermelés történetét tárgyaló monográfia foglalkozik a település kialakulásával, de a református gyülekezetszervezést nem említik meg.²¹ A szakirodalom egybehangzóan állítja, hogy a dohánykertészfalvak létrehozásakor kínosan ügyeltek arra, hogy felekezetiileg homogén településeket hozzanak létre. A legtöbb kertészfalu katolikus volt, de néhány református és evangélikus is létezett. A csanyi reformátusokról viszont ezek a munkák sem hallottak.²² A Tudományos Gyűjteményben 1817-ben és 1821-ben megjelent Csongrád vármegye leírása szintén nem említi a csanyi reformátusok nyomát sem.²³ Bálint Sándor szerint a 18. században Csanyt Szegedről kirajzolt zsellérek népesítették be. Mivel Szeged ekkor katolikus város volt, föl sem merült református telepések létezése.²⁴

Logikus, hogy a katolikus történetírás nem a protestánsokra koncentrál, bár a 18. század eseményeinek tárgyalása során mindegyik szakmunka kitér a protestáns-katolikus viszonyokra. Ennek ellenére a váci egyházmegye jeles kutatója, Chobot Ferenc csak annyit tud Csanyról, hogy 1719-ben Károlyi Sándor szerezte azt meg, majd fia, Ferenc katolikus dohánykertészeket telepített le, akiket a csongrádi plébános gondozott. Az önálló katolikus pléb-

¹⁹ ZSILINSZKY Mihály: *Csongrádvármegye története*, 2. kötet, Budapest, Csongrádvármegye közönsége, 1898, 131, 158–159, 296; 3. kötet, Budapest, 1900, 435.

²⁰ FOLLAJTÁR Ernő: Csanytelek, in: Csíkvári Antal: *Csongrád vármegye*, Budapest, sine nomine, 1938 (Vármegyei szociográfiák, 2.), 34. FORGÓ István: *Csanytelek története a kezdetektől*, Szeged, Bába, 2005, 57–58, 210.

²¹ TAKÁCS Lajos: *Dohánytermesztés Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1964, 53–54, 65.

²² DÁCZER Károly: *Kamarai dohánykertészégek telepítése a Dél-Alföldön (1843–1844)*, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1998 (Dél-alföldi évszázadok, 10), 174. GYIMESI Sándor: A telepítvényes falvak „felszabadulása,” in: István Szabó (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*, 1. kötet, Budapest, Akadémiai, 1972, 154–157.

²³ Csongrád vármegyének bővebb esmértetése, *Tudományos Gyűjtemény* 1(1817/8), 73–76 és 5(1821/5), 54–67.

²⁴ BÁLINT Sándor: *A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete*, Első rész, Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1976, 155.

bánia megszervezésének első lépése 1787-ben történt, amikor káplánságot szerveztek, végül 1806-ban plébániává alakították az egyházközséget.²⁵

Valójában nem meglepő, hogy ennyire nem figyelt fel senki sem a történetekre, ugyanis a csanyi református egyház megszervezéséről kevés irat tudósít. 1753. május 7-én egy tanúkihallgatási jegyzőkönyvből²⁶ értesülünk legelőször az esetről, majd ezt követően május 21-én a váci konzisztórium készített egy rövid összefoglalást az ügyről.²⁷ Ezután május 24-én Csongrád vármegye felterjesztette az ügyet a Helytartótanácshoz.²⁸ Ez a felirat a tanúkihallgatáson és a vármegye összefoglalásán kívül tartalmazta Oláh János biharkeresztesi főbíró 1753. február 12-én keltezett igazolását is.²⁹ Egy újabb vizsgálat keretében Horváth Fortunatus szegedi minorita szerzetes augusztus 13-án ismét kivizsgálta a történeteket.³⁰ Szeptember 17-én Csongrád vármegye továbbította a Helytartótanácshoz Horváth jelentését.³¹ A Helytartótanács végül 1754. február 4-én javaslati határozatot hozott, amelyet a kancellária felé továbbítottak.³² Eszterházy Dániel a kancellária nevében egy újabb határozati javaslatot készített,³³ és Mária Terézia február 7-én leiratban határozatot hozott,³⁴ amelyet a Helytartótanács február 11-én to-

²⁵ CHOBOT Ferenc: *A váci egyházmegye történeti névtára*, 1. rész, *Az intézmények története*, Vác, Dercsényi Dezső, 1915, 353–354.

²⁶ 1753. május 7. Földes Georgii negotium in exercitio Helveticae confessionis deprehensi consilio submittendi Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltár Szentesi Levéltár, Csongrád vármegyei nemesi közgyűlésének iratai, IV.A. 1.b.18. fasc. XIV. nr. 8. (továbbiakban: MNL CsCsML SzL IV.A.1.b.18. fasc. XIV. nr. 8.)

²⁷ Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Magyar Kancelláriai Levéltár, Litterae Consilii Regii Locumtenentialis Hungarici 1724–1770, Acatolici Csany, (továbbiakban: MNL OL A 23 1754. nr. 58.), fol. 5.

²⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltár Szentesi Levéltár, Csongrád vármegye köz- és kisgyűlési jegyzőkönyve 1747. június – 1754. augusztus, (továbbiakban: MNL CsCsML SzL IV.A.1.a.6.), p. 689.

²⁹ MNL OL A 23 1754. nr. 58.), fol. 2.

³⁰ MNL OL A 23 1754. nr. 58. fol. 4.

³¹ MNL CsCsML SzL IV.A.1.a.6. p. 760.

³² Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Helytartótanácsi Levéltár, Acta religionaria, Csongradiensis comitatus 1753, (továbbiakban: MNL OL C 40 fasc. 19. nr. 151.), fol. 6–7.

³³ MNL OL A 23 1754. nr. 58. fol. 7.

³⁴ MNL OL C 40 fasc. 19. nr. 151. fol. 10.

vábbított Csongrád vármegye számára.³⁵ Végül 1754. március 11-én Csongrád vármegye nemesi közgyűlése kihirdette az uralkodói ítéletet.³⁶

A tanúkihallgatási jegyzőkönyvből megtudjuk, hogy a biharnagybajomi születésű Földesi György korábban Biharkeresztesen iskolamester volt. 1753. május 7-én tiltott vallásgyakorlás miatt Csanyban elfogták, és a vallo-másából kiderült, hogy összesen csak két hetet szolgált a faluban, ahol Bató Ferenc hadnagy intézkedett Földesi javadalmazásáról. Nem tudjuk, hogyan került Biharból Csongrád vármegyébe, de elmondásából kiderül, hogy a csanyi lakosok kerestek maguknak olyan embert, aki előimádkozni és kántorizálni tud, valamint képes a gyerekek alapszintű oktatására. A forrás érdekessége, hogy kiderül belőle, miszerint a katolikus misével párhuzamosan tartották istentiszteletüket pontosan akkor, amikor a katolikusok harangoztak:

„Interrogator[ia]	Responsoría
Kinek hívnak?	Földesi Györgynek.
Honnét való vagy?	Bajomi T[ekintetes] N[emes] Bihar v[ár]m[e]g[y]ébüll.
Hány esztendő?	Circiter 43.
Minémű vallású vagy?	Kálvinista
Micsoda possessiód?	N[emes] Bihar v[ár]m[e]g[y]ében Keresztes nevű helységben iskolamester volta[m].

Mi végre jöttél ezen n[emes] v[ár]m[e]g[y]ében?[sic!]

Elentem keresni cántorságall vagy iskolamesterséggel, s meghallván, hogy Csanyon reformátusok is vadnak, oda mentem legelőszöris csanyi hadnagy, Bató Ferencz uramhoz, az ki is quártélyt rendelt nekem, és sorjáb[an] tartottak. Kötelességem pedig a[z] volt, hogy öszvegyűjtven a népet (mely öszvegyűlésnek kivált vasárnapokon az catholicusok harangozása volt jele) imádkozott, éneklett vélek, és gyermekeiket tanította, az hol is aszerint minteg[y] két hetet már ellőtött volt.

Examen hoc inquietum[?] fuit sub particulari[?] co[m]m[un]it[at]us Csongrád[iensis] congregatione die 7-a Maii 1753 Szegedini celebrata.”³⁷

³⁵ MNL OL C 40 fasc. 19. nr. 151. fol. 11–12.

³⁶ MNL CsCsML SzL IV.A.1.a.6. p. 802–804.

Mennyiben lehet ezt a néhány hétig tartó szolgálatot gyülekezet alapításának tekinteni?³⁸ Az biztos, hogy a csanyi reformátusok célja az volt, hogy a hitéletüket megszervezzék. Ehhez szükségük volt egy vezetőre. A korabeli vallásügyi törvények értelmében és anyagi lehetőségeiket figyelembe véve esélyük sem volt arra, hogy egy képzett lelkipásztort fogadjanak. Lévita viszont szóba jöhetett, ráadásul mivel ő nem szolgálhatta ki a szentségeket, ezért félig-meddig legális volt az alkalmazása, hiszen ha nem lelkészt alkalmaznak, akkor nem is lehet azt mondani, hogy egyházközségként működnek. Ebből a helyzetből aztán később tovább lehet majd lépni, hátha egyszer majd gyülekezetté szerveződnek. Mivel a türelmi rendelet kihirdetése után rengeteg a csanyihoz hasonlóan csak lévitát alkalmazó gyülekezet fogadott lelkipásztort, és vált önálló egyházközséggé, ezért nem elképzelhetetlen, hogy a csanyiak hosszú távú célja valami ilyesmi volt.³⁹ Semmilyen adat nem támasztja alá, hogy ezt a csanyi reformátusok így gondolták, de falu helyzete egyértelműen ezt igazolja.

A falu sohasem volt református. 1657-ben még lakott településként említették, de lakosai szerbek – tehát nem reformátusok – voltak, akik a török pusztítás elől elmenekültek.⁴⁰ 1702-ben pusztaként említik, ekkor Wattay János tulajdonában volt.⁴¹ Igaz, hogy a Wattay család református volt, – 1740-ben Wattay Pál a dunamelléki egyházkerület követeként az uralkodónál járt⁴² – de a Wattayak nem telepítették újjá a falut, így református telepések sem érkeztek Csanyba. 1711 után Károlyi Sándor szerezte meg a területet, noha a Wattay család még a 19. században is pereskedett a birtokért, de ezekben az iratokban soha fel sem merült, hogy a Wattayak valaha

³⁷ MNL CsCsML SzL IV.A.1.b.18. fasc. XIV. nr. 8.

³⁸ 1753. augusztus 13-án keltezett beszámolójában Horváth Fortunatus azt írta, hogy a református tanító március óta szolgált Csanyban. Elképzelhető, hogy Földesi igyekezett tompítani bűnének súlyát azzal, hogy rövidebb szolgálati időt vallott be, de az is lehetséges, hogy Horváth értesülései voltak pontatlanok. MNL OL A 23 1754. nr. 58. fol. 4.

³⁹ Vö. SZATMÁRI Judit: A türelmi rendelet hatása: filiák alakulása – materré válása. A mai szórványok 200 évvel ezelőtt – a felsőbaranyai és külsősomogyi tractusban, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem 2020*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, 2021 (Reformáció öröksége, 6.), 169–188.

⁴⁰ Budai Bornemisza Bolgár Páll nyilatkozata, 1657. június 22. MNL OL, Wattay család, Csanyra vonatkozó iratok 1606–1744, (továbbiakban: MNL OL P 1744 12. tétel fasc. 4.), nr. 6.

⁴¹ Kecskeméti Kis István levele Wattay Jánoshoz, Kecskemét, 1702. július 7. MNL OL P 1744 12. tétel fasc. 4. nr. 3.

⁴² FÖLDVÁRY: *Adalékok*, 2. rész, 104–105.

is református kegyúrként viselkedtek volna Csanyban.⁴³ A fennmaradt iratok tanúsága szerint a falu telepítésének története 1731-ben kezdődik, ugyanis ekkor Andrassy Zsigmond 20 évre bérbe kapta a csanyi fogadót.⁴⁴ Ezt követően 1749-ben értesülünk arról, hogy Károlyi Ferenc új bérlőknek adja ki Csanyt, és az ott már megtelepedett embereket el akarta üldözni, ugyanis az előző bérlőnek, Andrassynak nem engedte meg a szervezett telepítést.⁴⁵ A telepések folyamatos beáramlása mégis annyira felgyorsult, hogy 1752. október 2-án már megyegyűlést tartottak a faluban.⁴⁶ A falu szerveződését mutatja azt is, hogy 1751-ben Mindszent és Csany, 1752-ben Csany és Tömörkény között határozták meg a pontos birtokvonalakat.⁴⁷ 1752-ben térképet is készítettek a Csongrádi uradalomról, amelyen Csanynál már épületeket is jelöltek.⁴⁸ Az 1761-es egyházlátogatás szerint 1748-ban épült náddal fedett katolikus templom, amelynek oltára Szent Imrének volt felszentelve, a kórus és a szószék vályogból készült, a faluban harangozó is lakott.⁴⁹ Amint láttuk, Földesi György tanúvallomásában is megemlíti a katolikusok harangját, ugyanis a reformátusok a harangozás után tartották meg saját istentiszteletüket.

⁴³ Wattay János naplója 1702–1723. MNL OL P 1744 Pesti ház iratai, több birtoktestre együttesen vonatkozó összeírások, számadások 1653–1869. 26. tétel nr. 6.; *Situs causae tabularis Pauli sen. Vattay contra comitem Antonium Károlyi, via novi ad dandam rationem contradictionis anno 1774 suscitatae et nunc iudicio submissae. Vidit causae referens magr. Ladislaus Dókus m. p. protonotarius personalitus*, Pestini, typis Trattner-Károlyianis, 1837. MNL OL P 1744 14/c tétel Csongrád megyei birtokokra vonatkozó iratok 1659–1845.

⁴⁴ Bérleti szerződés Károlyi Sándor és Andrassy Zsigmond között, Csongrád, 1731. január 29. MNL OL Károlyi család nemzetségi levéltára (továbbiakban: P 392), Uradalomra és községekre vonatkozó lajstromozatlan iratok, Csany 1731–1846, P 392 175. doboz, p. 49–52.

⁴⁵ Károlyi Ferenc bérleti szerződése Szeghő Jánossal, Ternyei Mihállyal és Bosi Ferencsel, Hódmezővásárhely, 1749. március 18. 18. században lajstromozott iratok, Gyója, Csomorkány, Csány, Tömörkény 1727–1763 (továbbiakban: MNL OL P 392 ladulla 36. nr. 125.)

⁴⁶ MNL CsCsML SzL IV.A.1.a.6. p. 519.

⁴⁷ MNL CsCsML SzL IV.A.1.a.6. p. 269, 401.; *Consignatio literalium instrumentor[um] dominium Mintszent concernen*, 1750. szeptember 10. Österreichische Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Familien Archiv Erdődy, Karton 119. Lad. oS IV. Fasc. 6.

⁴⁸ Csongrádi-vásárhelyi uradalom térképe, 1752. MNL OL S 82 nr. 7. Károlyi család levéltárának térképei.

⁴⁹ NAGY Géza Balázs (ford.): A Csongrádi Nagyboldogasszony Plébánia Historia Domusa 1774–1864, *Oppidum Csongrád* 25(2018), 37–40.

Fontos viszont felhívunk arra a figyelmet, hogy a források szerint a falu ebben az időszakban nem csupán kertészközség volt, hanem a lakosok között egy nemesi csoport is létrejött. Ismert, hogy az ilyen kisnemesek valójában paraszti életmódot folytattak, de nemesi előjogaik miatt saját önkormányzatuk volt, és bizonyos kiváltságok is megillették őket.⁵⁰ Mivel a nemesi közösségek vallásgyakorlása szabadabb volt a jobbágyokéhoz illetve a kertészekéhez képest, ezért meg kell vizsgálnunk, mit jelent ez a református gyülekezet megszervezésével kapcsolatban.

Földesi György tevékenységéről készített tanúkihallgatási jegyzőkönyv szerint Bató Ferenc hadnagy szervezte meg Földesi ellátását. A korabeli közigazgatási viszonyokban viszont hadnagya csak a nemesi közösségeknek volt, kertészeknek nem.⁵¹ A csanyi nemesekről legelőször 1752. február 28-án hallunk, ugyanis ekkor a csanyi nemések követői Szegeden nemességük elismerését kérték.⁵² Ez sikeres volt, mert 1754-ben Csongrád vármegye nemesei között felsorolták a csanyi nemések többségét.⁵³ Az ezt követő néhány évtizedben több adatunk is van arról, hogy Csanyban jelentős számban éltek nemések, és a nemesi közösség is működött. 1765-ben Gálffy László és Szeghő János állt a csanyi nemések élén.⁵⁴ 1773-ban viszont a csanyi nemesekkel is csak kertészként bántak, mert ekkor Károlyi Antal felbontotta velük a bérleti szerződést, ezáltal a megélhetésüket tette bizonytalanná.⁵⁵

Annak ellenére, hogy Csany nemeseit többször is összeírták, nincs arra vonatkozó adatunk, hogy református lett volna a közösség, ugyanis az összeírások felekezeti adatokat nem közölnek. Feltűnő viszont, hogy a Földesi ügyében említett Bató Ferenc hadnagynak semmilyen nyoma sincs az összeírásokban. 1752-ben nem sorolják föl a nemességüket elismertetni

⁵⁰ CSIZMADIA Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*, Budapest, Akadémiai, 1976, 61–62.

⁵¹ CSIZMADIA: *A Magyar*, 62.

⁵² MNL CsCsML SzL IV.A.1.a.6. p. 465–476. Vais, Pallya, Szeghő, Prikel, Paczolai, Mihályfy, Barócz családok kérték nemességük kihirdetését.

⁵³ Csongrád vármegye nemeseinek jegyzéke, 1754, MNL CsCsML SzL Csongrád vármegye iratai, Vegyes iratok 1751–1770, IV.A.1.z.3. 1754. nr. 8. (továbbiakban: MNL CsCsML SzL IV.A.1.z.3. 1754. nr. 8.)

⁵⁴ Fejér Gábor főszolgabíró után maradt iratok 1761–1767 MNL CsCsML SzL Csongrád vármegye szolgabíráinak iratai 1728–1848 IV.A.24.a.1. nr. 1-2.

⁵⁵ Károlyi Antal utasítása a csanyi nemesekhez, Csany, 1773. augusztus 23. MNL OL P 392. 175. doboz p. 53–55.

kívánók között,⁵⁶ nem találjuk a nevét az 1754-ben kihirdetett nemesek között.⁵⁷ Szintén nem említik az 1764-ben készült jegyzékben sem.⁵⁸ Igaz, 1767-ben élt a faluban egy Bató Sámuel nevű nemes ember,⁵⁹ és 1754-ben és 1755-ben is szerepel a katolikus anyakönyvben egy Bató Sámuel nevű csanyi lakos, akinek mindkét évben fia született.⁶⁰ Ez azt jelenti, hogy Bató Ferenc, akkor telepedett le a faluban, amikor éppen nem készült összeírás, és mire az újabb összeírás megtörtént volna, már nem is tartózkodott Csanyban. Letelepedésére így 1753 körül kerülhetett sor. Minden bizonynyal református volt, hiszen felvette a kapcsolatot Földesivel, és ezzel párhuzamosan nemesi kiváltságai alapján gyülekezetszervezésbe kezdett. Földesi bukása után viszont valószínűleg elmenekült Csanyból, ezért nem találjuk a forrásokban.

Földesi György életéről is nagyon kevés adat áll a rendelkezésünkre. Tanúvallomásából tudjuk, hogy Biharnagybajomban született, és 1753. február 12-én Oláh János biharkeresztesi bíró egy igazolást állított ki arról, hogy Földesi egy évig szolgált köztük kántorként és iskolamesterként.⁶¹ A debreceni kollégium tógás diákjai között viszont nem találjuk a nevét, pedig Biharnagybajom Debrecen vonzáskörzetébe tartozott.⁶² Valójában nem meglepő, hogy nem tanult Debrecenben, hiszen mind a tanúvallomási jegyzőkönyv, mind Oláh János igazolása azt írja, hogy „éneklése tűrhetően volt”, vagyis ő nem rektor, hanem praeceptor és kántor volt. A 18. századi református egyházban gyakori volt, hogy olyan is elment tanítónak, aki nem tanult a kollégiumban, hanem csak valamelyik partikulában végzett el néhány évet. Tóth István György kutatásaiból tudjuk, hogy ezek a mesterek valójában kántornak számítottak, tanítói tevékenységüket másodlagos-

⁵⁶ MNL CsCsML SzL IV.A.1.a.6. p. 465–476.

⁵⁷ MNL CsCsML SzL IV.A.1.z.3. 1754. nr. 8.

⁵⁸ A tiszáninneni járás kertészeinek összeírása 1763/1764, Feudális kori conscriptiók (összeírások) levéltári gyűjteménye 1715–1849, Csongrád vármegye nemesi közgyűlésének iratai között található összeírások. (továbbiakban: MNL CsCsML SzL XV.41.), nr. 283–284.

⁵⁹ Csanyi lakosság összeírása 1767/1768 MNL CsCsML SzL XV.41. nr. 222.

⁶⁰ Csongrádi Nagyboldogasszony Plébánia, Keresztelési anyakönyv 1744–1770 (továbbiakban: CsNP KA)

⁶¹ MNL OL C 40 fasc. 19. nr. 151.

⁶² 1723-ban beiratkozott Debrecenben egy Georgius Földesi, de nem valószínű, hogy azonos a Csanyban szolgált Földesivel. SZABADI István (szerk.): *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium levéltárában*, 1. köt., Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013, 395.

nak tekintették.⁶³ A váci konzisztórium egyértelműen kántorként tüntette fel Földesit.⁶⁴ Ezek alapján Földesi a csanyi gyerekek közötti elemi hittant oktató, és kántori szolgálata mellett a léviták feladatát gyakorolva előimádkozott.

Felmerül viszont az a kérdés, hogy Bató Ferenc és Földesi György gyülekezet szervezési kísérlete mennyire tekinthető ésszerű lépésnek, hiszen közvetlenül Földesi csanyi szolgálatának kezdete előtti néhány hónapban Csongrád vármegyében komoly atrocitások érték a reformátusokat. 1751-ben Erdődy György elűldözte az algyői kálvinistákat, akik Hódmezővásárhelyre menekültek.⁶⁵ 1752-ben Hódmezővásárhelyen tömegverekedés tört ki azért, mert egy ferences szerzetes megpróbált egy halálra ítélt református rabot áttéríteni.⁶⁶ 1752. júniusában Mezőtúron Polgári Mihály református lelkipásztort egyik prédikációja miatt felségsértés vádjával letartóztatták. Polgári még ugyanannak az évnek augusztusában megszökött, amiért a mezőtúri előljárókat az egri püspök megkínóztatta. Barkóczy Ferenc püspök erőszakos fellépése közvetlen oka lett az 1753. júniusában Hódmezővásárhelyen és Mezőtúron kitörő Pethő–Törő-féle parasztfelkelésnek. Ráadásul ezekben az években országosan is sok sérelem érte a reformátusokat: a Dunántúlon Padányi Bíró Márton durva fellépése a reformátusok ellen erre az időszakra esik. 1752-ben a pápai, a ceglédi, a paksi, a szalacsi templomokat vették el, és bezáratták a pápai kollégiumot, a debreceni kollégium finanszírozását erősen korlátozták, és a debreceni nyomda működését is betiltották.⁶⁷

Úgy gondolom, Földesi és Bató nem volt tisztában ezekkel a körülményekkel, mert egyikük sem ismerte Csongrád vármegyét. Bató új telepese-

⁶³ TÓTH István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996, 22, 53.

⁶⁴ MNL A 23 1754. nr. 58. fol. 5.

⁶⁵ KRUSZLICZ István: A török kiűzésétől az 1848. évi polgári forradalomig, in: Hegyi András (szerk.): *Algyő és népe. Tanulmányok*, Szeged, Somogyi Könyvtár, 1987, 97–98.

⁶⁶ SZEREMLEI Sámuel: *A hódmezővásárhelyi református egyház története tekintettel az ország és a vidék egyházi állapotára és főbb eseményeire*, Hódmezővásárhely, Roth Antal, 1927, 151–156.

⁶⁷ GÁBORJÁNI SZABÓ Botond: Polgári Mihály és Debrecen. A város szerepe egy 1752-ben felségsértési perbe fogott református lelkész ügyében, in: Gáborjáni Szabó Botond – Oláh Róbert (szerk.): *„Kezembe veszem, olvasom és arról elmélkedem” Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015 (Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai), 97–101.

ként ekkoriban érkezhettek Csanyba, Földesi Biharkeresztesen nem követte a csongrádi eseményeket. Csak azt látták, hogy szerveződoban van egy új falu, amiben nemesi közösség is működik, így lehetségesnek tartották a református gyülekezeti életet megszervezni. Mivel a falu nem szervezett telepítéssel jött létre, ezért a település működési rendszere még kialakulóban volt. Ezt igazolja az is, hogy hiába épült 1748-ban katolikus vályogtemplom, a gyülekezetet a katolikus egyház is csak 1780-as évektől kezdve kezdte el megszervezni.⁶⁸ Bató és Földesi nem tudtak református egyházközséget alapítani, de tevékenységük nem tűnt el nyomtalanul, mert a csanyi kálvinisták létezéséről az 1760-as évekig vannak adataink.

Csongrád vármegye jelentése szerint Csanyra a nemesek hívták be a református tanítót, aki tanított, énekelt, felolvasott és prédikált is nekik.⁶⁹ A jelentésben sem Batót, sem Földesit nem nevezték meg, viszont a Helytartótanács összefoglalásában már arról is értesülünk, hogy nem nemesi állapotú reformátusok is éltek a faluban.⁷⁰ Ezek szerint 1753-ban kálvinista nemesek és közrendűek kisebb csoportja létezett Csanyban. Horváth Fortunatus szegedi minorita szerzetes három hónappal azután készítette el a csanyi kálvinistákról a jelentését, miután Földesi lebukott. Ebben Csanyt a csongrádi plébánia filiájaként írta le, ahol reformátusok is éltek. Utal arra, hogy Csongrád vármegye engedélye nélkül korábban szolgált köztük egy református tanító, de Földesit nem nevezte meg, viszont úgy tudta, hogy az eset márciusban történt. Megemlíti azt is, hogy a reformátusok tanítója börtönbe került.⁷¹

A református nemesek csanyi jelenlétét valószínűsíti az a szerződés is, amelyet 1749-ben kötöttek Károlyi Ferencsel. A megállapodás szerint Nyitra vármegye Komjáti nevű településéről nemzeti Szeghő János, Ternyei Mihály és Bosi Ferenc Csany pusztát 11 évre bérbe vették.⁷² 1774-ben a csanyi nemesek kollektív tudatában az élt, hogy ők csoportosan Nyitra vármegyéből költöztek át: „Mélto tekintet érdemelhet excellentiádnál az is, hogy nemes Nyitra vármegyébul excellentiád nagyemlékezetű édesattyának kegyelmességébül jutottunk ide, oly helyre az hol tsaknem idegenek vagyunk.”⁷³

⁶⁸ CHOBOT: A váczí, 1. rész, 353–354. NAGY: A Csongrádi, 37–40.

⁶⁹ MNL CsCsML SzL IV.A.1.a.6. p. 689.

⁷⁰ MNL OL C 40 fasc. 19. nr. 151. fol. 6–7.

⁷¹ MNL OL A 23 1754. nr. 58. fol. 4.

⁷² MNL OL P 392 lad. 36. nr. 125.

⁷³ MNL OL P 398 Missiles, nr. 10875. Engedelmes alázasos szegény szolgálai N. N. nemes Csany helység hadnagya és a többi nemesség levele Károlyi grófhhoz. Csany, 1774. február 14.

Korábban említettük, hogy 1752-ben a csanyi nemesek armálisuk kihirdetését kérték a vármegyétől. Ebben a kérvényben szerepel Szeghő János neve is. A kutatás eddig is tudta, hogy a Szeghő család több tagja a 18. században Nyitra vármegyéből Csongrádba költözött. Arról is van információnk, hogy egy bizonyos Szeghő János – aki református volt – Szegedre költözött, ahol rekatolizált. Nincsen adatunk arról, hogy a Szegeden áttért Szeghő azonos lenne a csanyi Szeghővel. Minden bizonnyal nem azonos, mert a Szegeden élt Szeghő fia a napóleoni háborúban harcolt, ezért az 1752-ben Csanyban felbukkanó Szeghő utódai túl idősök lennének ahhoz, hogy az 1800-as évek elején katonaként szolgáljanak.⁷⁴ Az viszont elképzelhető, hogy Nyitrából Csongrád vármegyébe a református Szeghő család több hullámban költözött át. Közülük talán a család egyik tagja dohánykertészként próbált meg letelepedni. Minden bizonnyal azért próbálkozott meg ezzel a bizonytalan életformával, mert a család anyagi helyzete megromlott. Az agrártörténeti kutatások szerint egyáltalán nem volt ritka, hogy kurtanemesek álltak be dohánykertészek közé.⁷⁵ Igen valószínű, hogy a Csanyban bérlőként megjelenő Szeghő János is ezt az utat járta végig.

Nem tudjuk, hány csanyi nemes lehetett református, de valószínűleg kisebbségben voltak. Logikus lenne azt feltételezni, hogy az 1752-ben nemességük kihirdetését kérők között több kálvinista is volt, hiszen ezért szervezték meg a gyülekezetet. Ennek ellenére nincsen erre vonatkozó forrásunk. Több adatunk van viszont arról, hogy a Csanyban élő nemesek közül többen is katolikusok voltak: 1755. december 15-én katolikusnak keresztelték meg Prikkel András fiát, Jánost. 1756. január 4-én pedig Gállfy András fiát, Lászlót.⁷⁶

A szegedi minoriták 1744-től kezdve vezették azoknak a személyeknek a nevét, akiket át tudtak téríteni a katolikus egyházba. Az áttérők között Biharból és Erdélyből is említenek olyanokat, akiket a szegedi minoriták térítettek át. Ebben a nyilvántartásában szerepel 1754. január 11-én Szűcs András csanyi református lakos, akit sikeresen rekatolizáltak.⁷⁷ 1760-ban a

⁷⁴ SZIKLAY Károly – BOROVSZKY Samu: *Nyitравármegye*, Budapest, Országos Monografia Társaság, 1898 (Magyarország vármegyéi és városai), 55. KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*, 10. kötet, Budapest, Grill Károly, 1931, 96–97. NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, 10. kötet, Budapest, Beimel, 1863, 556–568.

⁷⁵ TAKÁCS: *A dohánytermesztés*, 18–19.

⁷⁶ CsNP KA

⁷⁷ MNL CsCsML Szegedi Levéltár, A Szegedi Felsővárosi Minorita Rendház iratai 1724–1949, Liber Variorum 1749–1864, XII.6.a.8. kötet fol. 85.

váci püspök egyházlátogatása szerint Csanyban 201 gyónásképes és 113 gyónásképtelen katolikus élt. Rajtuk kívül 29 felnőtt és 18 kiskorú akatolikus is élt a faluban, nyilván ők reformátusok voltak.⁷⁸ A faluban 1761-ben katolikus és református temető is volt. A lakosság magyar és szláv (talán szerb?) nemzetiségű volt. Az egy évvel korábbi adatokhoz képest kisebb változás történt, mert ekkor 195 gyónásképes és 125 gyónásképtelen katolikus élt Csanyban. Rajtuk kívül 28 nagykorú és 13 kiskorú református.⁷⁹ Ezek szerint a református közösség annak ellenére működött, hogy gyülekezetté szerveződését megakadályozták. Jelenlegi ismereteink szerint viszont ez a közösség a türelmi rendeletig nem maradt fenn, ellentétben a bevezetőben említett Békéssámsonnal, amelyik az 1780-as években kezdte el önálló gyülekezetté szervezni önmagát.

Az uralkodó 1754. február 7-én kelt leiratát március 11-én hirdették ki Csongrád vármegyében. Ezek szerint Földesit kiengedték a börtönből.⁸⁰ További életútjáról nincs adatunk. Elképzelhető viszont, hogy Földesi ügye hozzájárult ahhoz, hogy Mária Terézia újabb szigorításokat vezetett be a protestánsokkal szemben: 1753. augusztus 30-án adtak ki egy királyi rendeletet, amely alapján a protestáns lelkészeket a katolikus püspökök és plébánosok felügyelete alá helyezték, és a nem artikuláris helyen élő protestánsok a plébánosnak kötelesek voltak stólat fizetni.⁸¹ Majd 1754-ben a helytartótanács kötelezte a lelképásztorokat, hogy mielőtt elfoglalják állásukat, azelőtt a kegyúrnál vagy annak tisztartójánál megjelenjenek, és az ő engedélyével foglalhatták csak el hivatalukat.⁸² Mivel Földesi nem egyeztetett szolgálatáról Csany kegyurával, Károlyi Ferencsel, és a katolikus plébánost sem értesítette tevékenységéről, könnyen elképzelhető, hogy ezeket a szabályokat az ő kihágása miatt (is) hozták. Ezt erősíti meg az, hogy a Csánnal határos Tömörkény és Mindszent földbirtokosa az az Erdődy György volt, aki 1754-ben helytartótanácsosként összefoglalta a Földesi György tiltott vallásgyakorlásával kapcsolatos adatokat. Erdődy közismerten protestánsellenes volt, ezért elképzelhető, hogy a birtokával közvetle-

⁷⁸ HOLL: *A váci*, 95.

⁷⁹ NAGY: A Csongrádi, 37–40.

⁸⁰ MNL CsCsML SzL IV.A.1.a.6. p. 802–804.

⁸¹ BARCSA: *A tiszántúli*, 2. köt, 20.

⁸² BARCSA: *A tiszántúli*, 2. köt, 107.

nül határos Csanyban történtek miatt lobbizott az uralkodónál új vallási szigorítások bevezetésére.⁸³

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a Csanyban történt gyülekezetalapítási kísérlet egy alulról jövő kezdeményezés volt. Az országban és Csongrád vármegyében a protestánsokat az 1750-es évek elején ért sérelmek ellenére azért próbálkoztak meg vele, mert bíztak a nemesi kiváltságokban. A gyors bukás után a közösség még legalább egy évtizedig fennmaradt, utána viszont vagy beolvadt a katolikus gyülekezetbe, vagy elköltöztek tagjai.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Csongrádi Nagyboldogasszony Plébánia
Keresztelési anyakönyv 1744–1770.

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára

A/1a.2. Matricula sanctae coronae ecclesiarum Helveticae confessioni addictorum in comitatibus Pest, Pilis, Solt, Tolna, Székesfehérvár, Baranya et Somogy existentium 1731–1760.

A/5 1. kötet Kecskeméti Református Egyházmegye jegyzőkönyve 1740–1787.

Österreichische Staatsarchiv

Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Familien Archiv Erdődy

Magyar Nemzeti Levéltár, Csongrád-Csanád Megyei Levéltár, Szentesi Levéltár

IV.A.1.a.6. Csongrád vármegye köz- és kisgyűlési jegyzőkönyve 1747. június – 1754. augusztus.

IV.A.1.b. Csongrád vármegyei nemesi közgyűlésének iratai

IV.A.1.z.3. Csongrád vármegye iratai, Vegyes iratok 1751–1770.

IV.A.24.a. Csongrád vármegye szolgabírának iratai 1728–1848.

XV.41. Feudális kori conscriptiók (összeírások) levéltári gyűjteménye 1715–1849, Csongrád vármegye nemesi közgyűlésének iratai között található összeírások.

Magyar Nemzeti Levéltár, Csongrád-Csanád Megyei Levéltár, Szegedi Levéltár

XII.6.a. A Szegedi Felsővárosi Minorita Rendház iratai 1724–1949.

⁸³ BUBRYÁK Orsolya: *Családtörténet és reprezentáció. A galgóczi Erdődy-várkastély gyűjteményei*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet, 2013, 28.

Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár

A 23 Magyar Kancelláriai Levéltár, Litterae Consilii Regii Locumtenentialis Hungarici 1724–1770.

C 40 Helytartótanácsi Levéltár, Acta religionaria

P 392 Károlyi család nemzetségi levéltára, Törzsanyag

P 398 Károlyi család nemzetségi levéltára, Missiles

P 1744 Wattay család

S 82 Károlyi család levéltárának térképei

Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára

I.1.a.3. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1736–1759.

I.29.c.1–16. Békési Református Egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691–1799.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BÁLINT Sándor: *A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete*, Első rész, Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1976.

BARCSA János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*, 2. kötet, Debrecen, Debrecen szabad kir. város Könyvnyomda Vállalata, 1908.

BUBRYÁK Orsolya: *Családtörténet és reprezentáció. A galgóczi Erdődy-várkastély gyűjteményei*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet, 2013.

CHOBOT Ferenc: *A váci egyházmegye történeti névtára*, 1. rész, *Az intézmények története*, Vác, Dercsényi Dezső, 1915.

CSEPREGI Zoltán: Brüderlich verfeindet? Luthertum und Reformiertentum in der neu besiedelten Tolnau, in: Bendel, Rainer – Spannenberger, Norbert (Hrsg.): *Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert*, Berlin, 2010 (Kirche und Gesellschaft im Karpaten-Donauraum 1.), 99–113.

CSIZMADIA Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*, Budapest, Akadémiai, 1976.

Csongrád vármegyének bővebb esmértetése, *Tudományos Gyűjtemény* 1(1817/8), 73–76 és 5(1821/5), 54–67.

DÁCZER Károly: *Kamarai dohánykertészcségek telepítése a Dél-Alföldön (1843–1844)*, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1998 (Dél-alföldi évszázadok, 10).

DIENES Dénes: *A Tiszáninnen Református Egyházkerület története*, 1. kötet, *A kezdetektől a türelemi rendeleitig*, Sárospatak, Hernád, 2017.

FATA, Márta: Wir richten ein ganz neu Dorff auff von lauter Evangelischen Christen. Evangelische Einwanderer aus den mittel- und südwestdeutschen Gebieten im kaiserlichen Banat und im ungarischen Komitat Tolna zwischen Akzeptanz und Unterdrückung zur Zeit Kaisers Kalrs VI., in: Christine Abs-

- meier (et al.) (hg.): *Religiös motivierte Migrationen zwischen dem östlichen Europa und dem deutschen Südwesten vom 16. bis zum 19. Jahrhundert*, Stuttgart, W. Kohlhammer, 2018 (Veröffentlichungen der Kommission für Geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg. Reihe B Forschungen, 219.), 117–153.
- FOLLAJTÁR Ernő: Csanytelek, in: Csikvári Antal: *Csongrád vármegye*, Budapest, sine nomine, 1938 (Vármegyei szociográfiák, 2.), 34–36.
- FORGÓ István: *Csanytelek története a kezdetektől*, Szeged, Bába, 2005.
- FÖLDVÁRY László: *Adalékok a Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület történetéhez*, 2. rész, *Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület a Baranyai Püspökséggel való egyesülés után 1715–1780*, Budapest, Dunamelléki Ref. Egyházkerület, 1898.
- GÁBORJÁNI SZABÓ Botond: Polgári Mihály és Debrecen. A város szerepe egy 1752-ben felség sértési perbe fogott református lelkész ügyében, in: Gáborjáni Szabó Botond – Oláh Róbert (szerk.): *„Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem” Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015 (Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai), 92–117.
- GYIMESI Sándor: A telepítvényes falvak „felszabadulása,” in: István Szabó (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*, 1. kötet, Budapest, Akadémiai, 1972, 154–207.
- GYÖNGYÖSSY Orsolya: *Plébánia és társadalom. A római katolikus alsópapság és a laikus templomszolgák szerepe Csongrádon a 19. század második felében*, Szeged, SZT BTK Néprajzi és Kulturális Antropológia tanszék, 2014.
- HEGYI Ádám: Református kertészközségek megszervezése a Dél-Alföldön a 18–19. század fordulóján, *Délvidéki Szemle* 5(2018/1), 73–84.
- HEGYI Ádám: *A Békési Református Egyházmegye első jegyzőkönyve és annak mellékletei 1696–1809 (1839)*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2021 (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani, 23.).
- HERCZEG Mihály: A majorsági gazdálkodás kezdetei Sámsonban, in: Erdmann Gyula (szerk.): *Békés megye és környéke XVIII. századi történetéből*, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1989 (Közlemények Békés megye és környéke történetéből, 3.), 395–450.
- HOLL Béla: *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században*, Budapest, METEM, 2004 (METEM-könyvek, 48.).
- KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*, Budapest, Grill Károly, 1911–1931.
- KIS Bálint: *A Békési-Bánáti Református Egyházmegye története (1836)*, Békéscsaba – Szeged, Csongrád Megyei Levéltár – Békés Megyei Levéltár, 1992 (Dél-alföldi évszázadok).
- KRUZSLICZ István: A török kiűzésétől az 1848. évi polgári forradalomig, in: Hegyi András (szerk.): *Algyő és népe. Tanulmányok*, Szeged, Somogyi Könyvtár, 1987, 95–112.
- NAGY Géza Balázs (ford.): A Csongrádi Nagyboldogasszony Plébánia Historia Domus 1774–1864, *Oppidum Csongrád* 25(2018), 4–147.

- NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, Budapest, Beimel, 1858–1865.
- OLTVÁNYI Pál: *A csanádi püspöki megye birtok viszonyainak rövid története*, Szeged, Bába Imre, 1867.
- PÉTERFFY Alexandra: Történeti adatok a pasztoráció szolgálatában: Telek József szegedi renháztörténetének reflexiói prédikációiban, in: Maczák Ibolya (szerk.): *Közkeincs. Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, Budapest, MTA – PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 8.) 169–182.
- POLGÁR Mihály: A kecskeméti reform. eklezsia rövid története, melyben előadatik az itt szolgált lekipásztorok és iskolai főbb oktatók névsora, némely idejökben történt nevezetesebb dolgok jegyzékével kísérve, *Kecskeméti Protestáns Közöny*, (1858/1), 44–60.
- SEEWANN, Gerhard: *A magyarországi németek története*, 1. kötet, *A kora középkortól 1860-ig*, Budapest, Argumentum, 2015.
- SZABADI István (szerk.): *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium levéltárában*, 1–2. köt., Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013.
- SZABÓ Attila: *Helytörténeti részletek a kecskeméti ferences rendház háztörténetéből (1664–1950)*, Kecskemét, Kecskeméti Lapok Kft, 2004 (Porta Könyvek).
- SZATMÁRI Judit: A türelmi rendelet hatása: filiák alakulása – materré válása. A mai szórványok 200 évvel ezelőtt – a felsőbaranyai és külsősomogyi tractusban, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem 2020*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, 2021 (Reformáció öröksége, 6.), 169–188.
- SZÉKELY Gábor: Dialógus és disputa. Felekezeti viszony Telek József kecskeméti úrnapi prédikációiban, in: Farnati Anna – Gábor Csilla (szerk.): *A dialógus formái a magyar régiségben*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2021 (Egyetemi füzetek, 45.), 187–200.
- SZEREMLEI Sámuel: *A hódmezővásárhelyi református egyház története tekintettel az ország és a vidék egyházi állapotára és főbb eseményeire*, Hódmezővásárhely, Roth Antal, 1927.
- TAKÁCS Lajos: *Dobánytermesztés Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1964.
- SZIKLAY Károly – BOROVSZKY Samu: *Nyitra vármegye*, Budapest, Országos Monografia Társaság, 1898 (Magyarország vármegyéi és városai).
- TÓTH István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996.
- VARGA János: *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849*, Budapest, Akadémiai, 1967 (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat 41.)
- ZOVÁNYI Jenő: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*, 1–2. kötet, Debrecen, Nagy Károly Grafikai Műintézet, 1939.
- ZSILINSZKY Mihály: *Csongrád vármegye története*, 2–3. kötet, Budapest, Csongrád vármegye közönsége, 1898–1900.

ABSTRACT

Ádám Hegyi: *The Establishment of the Reformed Congregation in Csany (Csanytelek) in 1753*

Prior to the issuance of the Patent of Toleration, it was possible to establish new Protestant church in the Kingdom of Hungary, but the state strove to suppress and restrict the Protestants. In the 18th century, several Protestant villages were established in Tolna County, whilst in other parts of the country Protestants were persecuted. New Protestant churches could only be formed if they enjoyed the support of the monarch or the patron, at least. Gardener villages, on the other hand, were in a special position, since their inhabitants were not granted long-term residence permits and the village could be demolished in 5-10 years. For this reason, patrons did not care for the churches of gardener villages.

Owing to a non-organized settlement, the gardener village of Csanytelek was founded in Csongrád County in the mid-18th century. Among the gardeners, some Protestants settled in the village too and soon began to build their own church. As they had no permit from the monarch but were all noblemen, they believed their privileges entitled them to exercise their religion freely. They were wrong – the state intervened and terminated the church, but the Protestants continued to stay in the village for ten more years after their church was dispersed in 1753.

Keywords: Establishment of Reformed Congregation, gardeners, Kingdom of Hungary, Csanytelek, church administration

KÖTETÜNK SZERZŐI

Bárány Zoltán
Bujtás László Zsigmond
Czeplédi Sándor
Hegyí Ádám
Herdeán Gyöngyi
Hornyak Máté János
Jeney-Tóth Annamária
Kovács Balázs
Kovács I. Gábor
Kovács Kálmán Árpád

Lányi Gábor
Lévai Attila
Petrőczy Éva
Rigó Róbert
Sárai Szabó Katalin
Sipos Gábor
Szabó András
Szabó Bence
Szamborovszkyné Nagy Ibolya
Szász Lajos

A kötetben helyet kapó tanulmányok szépen példázzák azt a különböző történeti tudományágak közötti megtermékenyítő párbeszédet, amely által jobban megismerhetjük és megérthetjük magyar református közösségeink történetének kevésbé ismert részleteit, egyházunk társadalmi-kulturális szerepének alakulását, református hagyományaink, identitásunk múltbeli gyökereit, formálódásának, inspirációinak forrásait.

